

МОВА ПУБЛІЦИСТИЧНОГО Й ХУДОЖНЬОГО ДИСКУРСУ

УДК 811.161.2'27

Е. Д. Гоца

ЛЕКСИКО-ФРАЗЕОЛОГІЧНІ ЗАСОБИ ЕКСПРЕСИВНОСТІ ПОЕТИЧНОЇ ЗБІРКИ І. СВІТЛИЧНОГО «У МЕНЕ – ТІЛЬКИ СЛОВО»

Досліджено лексико-фразеологічні засоби експресивності поетичної збірки І. Світличного «У мене – тільки слово»: авторські неологізми, емоційно-оцінну лексику, жаргонізми та фразеологізми.

Ключові слова: експресивність, емоційно-оцінна лексика, жаргонізм, фразеологізм.

Исследуются лексико-фразеологические средства экспрессивности поэтического сборника И. Светличного «У мене – тільки слово»: авторские неологизмы, эмоционально-оценочная лексика, жаргонизмы и фразеологизмы.

Ключевые слова: экспрессивность, эмоционально-оценочная лексика, фразеологизм.

Lexico-phraseological facilities of expressivity in poetry collection «I – have just a word.» by I. Svitlychniy were investigated in this article, such as: the authors analyzed neologisms, emotional and evaluative vocabulary, slang and phraseologisms.

Keywords: expressivity, emotional and evaluative vocabulary, slang, idiom, phraseologisms.

Специфіка індивідуально-образного розуміння дійсності яскраво позначається на принципах добору художньо-виражальних засобів, необхідних для відповідного втілення авторського задуму. Слово є формою людського буття, художньо трансформоване літературою, зокрема поезією. Поетична творчість пов'язана передусім із доббором лексичних одиниць, з особливостями функціонування лексем у контексті, побудовою поетичної фрази, смисловою насиченістю слова. У цьому плані вивчення поетичного

© Гоца Е. Д., 2013

словника є органічною частиною комплексного дослідження стилістико-мовленнєвої специфіки художньої літератури.

Питанням лінгвостилістичного аналізу віршового тексту присвячені праці І. Франка, Л. Булаховського, В. Ващенко, І. Білодіда, В. Русанівського, С. Єрмоленко, Л. Полюги, В. Калашника, А. Мойсієнка, Л. Пустовіт, Л. Ставицької, Г. Сюти та ін.

Перед сучасною лінгвопоетикою постає важливе завдання: «вивчення письменницького словника із залученням поетичних і культурних дискурсів, дослідження впливу ситуативного і соціально-культурного контексту на значення поетичного слова та його функціональне навантаження в тексті» [2, с. 1], що й зумовлює актуальність нашого дослідження. Особливо це стосується мови художніх творів маловивчених на сьогодні письменників, до яких можна віднести й відомого громадського діяча, поета, літературного критика, перекладача, дисидента Івана Олексійовича Світличного, який посів гідне місце в історії українського літературно-мистецького і суспільно-політичного відродження 60-х років ХХ ст.

Перу І. Світличного належать збірки «Гратовані сонети» (Мюнхен, 1977), «Серце для куль і для рим» (Київ, 1990), «У мене – тільки слово» (Харків, 1994). У передмові до останньої книги відомий український літературознавець М. Коцюбинська пише: «Поезія Світличного – своєрідний, зворушливий, глибоко закорінений в українському суспільному і літературному контексті феномен. Ми говоримо: не встиг, не зміг, перешкодили. Це, справді, так. Та водночас абсолютно несправедливим було б на цій підставі вважати його однією з наших численних пропавших сил. Ні, він відбувся як «голос духу», як людина своєї доби, її жертва, її сумління» [4, с. 27].

Саме з кінця 80-х – початку 90-х років минулого століття спостерігається жвавий інтерес до творчості І. Світличного. Його художній доробок досліджувало багато літературознавців (І. Бажинов, Ю. Барабаш, О. Зинкевич, І. Дзюба, В. Іванисенко, Р. Іванченко, І. Качуровський, Г. Костюк, М. Коцюбинська, І. Кошелівець, О. Мишанич, О. Неживий, Б. Олександрів, Ф. Пустова, Яр Славутич, Г. Сивокінь, Е. Соловей, І. Добрянська, А. Ткаченко, Л. Біловус та ін.), однак ґрунтовних мовознавчих праць, присвячених аналізу його творів, поки що немає, за винятком поодиноких статей [3]. Сподіваємося, що ця розвідка дасть змогу

розширити список тих мовознавців, кого не залишило байдужим поетичне слово І. Світличного.

Ставимо собі за мету здійснити семантико-стилістичний аналіз лексико-фразеологічних засобів експресивності поетичної збірки І. Світличного «У мене – тільки слово». Під експресивністю розуміємо «властивість мовної одиниці підсилювати логічний та емоційний зміст висловленого, виступати засобом інтенсифікації виразності мовного знака, засобом суб'єктивного увиразнення мови» [1, с. 170]. Як свідчать результати нашого дослідження, І. Світличний у ролі експресем найчастіше використовує емоційно-оцінну лексику, індивідуально-авторські неологізми, жаргонізми та фразеологізми.

Загальновідомо, що в мові поезії можливості слова багатші, ніж в інших жанрах писемності. Тут лексеми підлягають неймовірним перетворенням, до яких вдається й І. Світличний. Поета по праву можна назвати ковалем індивідуально-авторських неологізмів, що, ніби миттєві спалахи думки, освітлюють якусь життєву ситуацію, передають авторське ставлення до неї, яке виявляється, зокрема, у виборі свіжої номінації, а не набридлих штампів. Авторські новотвори, допомагаючи якнайглибше змалювати образ, явище, процес, ознаку в їх динаміці, справляють відповідно більший емоційний вплив на читача.

Потужна словотворча енергія напружує скуті фізичним поневоленням, але духовно не скорені інтелектуально-емоційні обшири поетичного слова І. Світличного. Індивідуально-авторські неологізми передають душевний і фізичний біль, гірке розчарування поета, створюючи, з одного боку, настрої безвиходу, а з іншого – передаючи силу й незламність людського духу: «У тім безгрунті, безпричаллі Непогамовної печалі, **Невикрутної самоти Єдиносущою у світі, В моєму небі, у зеніті, Зоритимеш, як перше, Ти**» [4, с. 52]; «**Та не поглине чорне забуття Магічну вдачу високосно жити**» [4, с. 85].

Помітне місце у складі авторських неологізмів займають оказіональні прикметники-епітети – образні означення, що підкреслюють характерну рису, визначальну якість явища, предмета, поняття, дії. Особливу експресію передають ті з них, що змальовують неповторні картини природи, які постають в уяві ліричного

героя: «Дуби стоять державно-чинні, Статечно-впевнені, мужчинні, Вкорінені – не збити з ніг» [4, с. 94]; «Повінню квітів буйно-махровою, Неба тендітно-пастельною грою... малює природа» [4, с. 127]; На видубицькому узвишші, За паморочну зав'язь вишні В травнево-п'яному соку» [4, с. 47].

З-поміж усіх способів при утворенні авторських неологізмів І. Світличний віддає перевагу складанню: буйно-махрова повінь квітів; великокнижні мудрощі; всемовчальні благоденства, самопокаяні прокляття, самопрокльонні каяття, сніжно-чисті душі, спасенно-тиха проза, статечно-впевнені дуби, судомно-скуті дні, травнево-п'яний сік та ін. Менша кількість утворена префіксальним, суфіксальним та префіксально-суфіксальним способом: мужчинні дуби, прозоріти, розпачення, безбратня душа, безпричалля, недословлені слов'яни, розполовинити.

Як відомо, за відсутністю чи наявністю функційного стилістичного значення всі слова в мові традиційно поділяються на стилістично нейтральні і стилістично забарвлені. Цього забарвлення (конотації, маркованості) набувають ті лексеми, які постійно вживаються зі сталим значенням у певних мовленнєвих ситуаціях і текстах.

Як виразник емотивної функції мови емоційна лексика характеризує ситуацію спілкування, соціальні відносини, психічний стан мовців. З-поміж емоційно-оцінних лексем І. Світличний віддає перевагу словам, що мають яскраве негативне забарвлення. З цією метою він часто використовує навіть лайливі лексеми, за допомогою яких виражає гостре почуття ненависті, презирства, зневаги до нікчемних, підлих і брехливих людей: бевзь, бестія, бидло, бовван, гидь, гнида, лакуза, наволоч, хам. Наприклад: «І снівся сон Про те, як злидня-свинопаса Коронуватимуть на трон, І бидло стане паном» [4, с. 40]. Див. бидло, -а, с. 2. Зневажлива назва поневолених трудящих, яку вживали експлуататори, пани. 3. лайл. Скотина, хам [5, т. 1, с. 165]; «Кажеш, гиді багато? А ви де були?» [4, с. 123]. Див. гидь, -і, ж., розм. 2. род. -і, перен. Погана, мерзенна людина [5, т. 2, с. 60]; «Підла наволоч рано ботує без спротиву» [4, с. 123]. Див. наволоч, -і, ж. 1. збірн., зневажл. Підлі, нікчемні, шкідливі для суспільства люди; набрід. 2. зневажл., лайл. Нікчемна, підла людина; негідник [5, т. 5, с. 39].

Неприятнь, обурення і гнів передає емоційно забарвлена лексика з процесуальним значенням: *варнякати* «говорити нісенітниці», *здохнути* «померти», *розп'яканий* «розголошений», *перти* «нахабно лізти», *скацаніти* «зрусифікуватися»: «*Та над прірвою Зла і глупоти, що пруть напролом*» [4, с. 118]. Див. *перти*, *пру*, *преш*, недок., фам. 2. неперех. Іти, пересуватися, тікати швидко, навально і т. ін., незважаючи ні на які перешкоди; намагатися проникнути кудись без дозволу [5, т. 6, с. 333]; «*Несу свободу в суд, за грати, Мою від мене не забрати – І здохну, а вона – моя*» [4, с. 49]. Див. *здихати*¹, -аю, -аєш, недок., *здохнути*, -ну, -неш; мин. ч. *здох*, -ла, -ло; док. Дохнути, гинути (про тварин) // вульг. Помирати (про людину) [5, т. 3, с. 537].

Оскільки більшість аналізованих поезій збірки написано за гратами, тому весь душевний біль і глибокі переживання, усю ненависть до тюремної системи та й до тоталітарного режиму в цілому І. Світличний виражає за допомогою саме таких експресем.

Натрапили ми в поезії І. Світличного й на жаргонну лексику, яка виступає засобом мовної характеристики середовища, у якому перебуває герой, або й самого героя й відображає ставлення оповідача до осіб чи тюремних реалій, які його оточують: *зек* «в'язень», *шакал* «нахаба», *шпана* «хулігани», *базарити* «говорити», *бзик* «дурість», *кайф* «насолода», *параши* «туалет», *шмон* «обшук, перевірка» тощо. Аналіз показує, що ставлення це переважно негативно-презирливе чи іронічно-скептичне: «*У світі пошесті і змору, Німотності і глухоти, Де мудрі муштрою мінти Лінчують душі без розбору*» [4, с. 54]. Див. *мент*, -а, ч. 1. крим., тюр., мол. Міліціонер, будь-який працівник правоохоронних органів [6, с. 173]; «*Сержант шмонає по порядку І кожну латку, кожну складку, І кожен рубчик, кожен шов*» [4, с. 32]. Див. *шмонати*, -аю, -аєш, недок. 1. кого, крим., жарм. Обшукувати когось, влаштовувати обшук [6, с. 304]. Жаргонізми часто використовуються автором для надання висловлюванню емоційності та експресивності, увиразнення авторських характеристик, посилення впливу на читача: «*Підла наволоч рано богує без спротиву, Рве зубами, де жирно, де кайф, де калим*» [4, с. 123]; «*Мов квочка всівся на основах, За право взявши власний бзик...*» [4, с. 37].

Не можна оминати увагою й експресивні фразеологізми, які використовує І. Світличний у поетичних творах. Як відомо, одним із чинників у формуванні семантичної цілісності фразеологічних

одиниць є оцінне значення. Воно може також об'єднувати різні фразеологізми в один оцінний тип. Тоді виникають великі можливості для стилістичного вибору потрібного фразеологізму або стилістичного добору синонімічного ряду фразеологізмів. Оскільки джерельна база походження фразеологізмів української мови надзвичайно широка (метафоричне переосмислення власних мовних одиниць, праслов'янська міфологія, антична риторика і біблійна міфологія, класична художня література, запозичення, крилаті вислови видатних людей, усна розмова), то і стилістичні можливості фразеологізмів є широкими і різнобічними [8, с. 39].

Фразеологічне багатство поетичної мови І. Світличного відображає його чітку громадянську позицію: *«Та, Господи, не доведи – З розпуки, з відчаю, зі страху – **Покласти честь** свою на плаху! Вже краще голову клади»* [4, с. 38]. У його поезії звучить нетерпимість до брехні: *«В тенетах мари і оман Достоту **баки забиваєш**»* [4, с. 98], засудження фальші, пристосовництва і цинізму: *«Тому ім'я, тому сім'я **Язык на прив'язі тримає**; Той у Сірка очей найма, Того тягар пошан зім'яв»* [4, с. 58]; *«Отелло Дездемону душить – **Мовчить, як в рот води, глядач**»* [4, с. 76]; *«Хто любить **сиднями сидіти**, Росте в нероб потворний горб, Верблюжий чорний горб»* [4, с. 124].

Поет, з одного боку, нещадний до прислужників тоталітарної системи, а з іншого – намагається зрозуміти і простити їх, бо вважає, що в них «собача доля»:

*Умій суддю свого жаліти,
Тяжкі гріхи йому прости,
Та ж він людина, як і ти:
У нього дома жінка, діти.
Їм треба грошей принести,
І треба – **ніде правди діти** –
З лайна собачого зуміти
Державний злочин довести* [4, с. 37].

Поет І. Світличний віддає перевагу дієслівним фраземам: *баки забивати* «розмовами, балачками відвертати чийось увагу від кого-, чого-небудь; заморочувати, задурювати голову кому-небудь», *валити валом* «іти чи їхати у великій кількості (про людей)», *віку вкоротити* «позбавити кого-небудь життя; вбити», *дати одкоша* «рішуче виступати проти кого-небудь, вступати в боротьбу з кимось у відповідь на його дії; протидіяти комусь

у чомусь», *гнути спину* «виявляти покірність, запобігати, підлещуватися», *кидати слова на вітер* «даремно, марно говорити що-небудь», *крутити хвостом* «хитрувати, лукавити, лицемірити», *на прю стати* «вступати в боротьбу з ким-, чим-небудь», *сиднями сидіти* «нічого не робити; бути нічим не зайнятим, уникати роботи», *сміятися на кутні* «плакати», *у Сірка очей наймати* «втратити почуття сорому, власної гідності», *язик на прив'язі тримати* «позбавляти кого-небудь свободи в діях, вчинках» та ін.

Іменникові, прикметникові та вигукові фразеологізми у збірці «У мене – тільки слово» І. Світличного становлять незначну кількість: *велике цабе* «знатна, поважна людина», *слабкі на вторі* «неврівноважені», *Боже збав* «застереження від чого-небудь лихого, неприпустимого, небажаного», *чорта з два!* «уживається для вираження заперечення, незгоди і т. ін.; не буде так, не вийде так; ні за яких обставин».

Автор уживає всього кілька фразеологізмів предикативного типу: *Макар телят пасе* «дуже далеко, там, туди, де важкі умови життя, де перебувають переважно не з власного бажання», *нема впину* «не можна спинити, стримати, угамувати кого-, що-небудь у діях, вчинках, вияві чогось і т. ін.», *ніде правди діти* «треба сказати, визнати правду; відверто, по правді кажучи», *полуда з віч спаде* «хто-небудь починає правильно розуміти, усвідомлювати щось незрозуміле раніше», *точить думка* «хто-небудь не перестає думати про щось», *чаша не мине* «хто-небудь не уникне якоїсь неприємної події, гіркої долі» тощо.

Зі стилістичного погляду значна частина фразеологізмів у збірці І. Світличного «У мене – тільки слово» має уснорозмовний характер і формує колорит простоти або ж фамільярності: «*Хотів би ти в тій шкурі бути? В дугу свій горб і совість гнути?*» [4, с. 37]. Див. *у шкурі чийй, кого*. У такому становищі, як хто-небудь [7, с. 965]; «*Допоки гратися в Шекспіра? Зіграйте ще самих себе. Шекспір! Велике він цабе!*» [4, с. 77]. Див. *велике цабе*, *перев. ірон.* Поважна особа, яка займає високу посаду або має велику вагу, великий вплив у суспільстві, в якомусь колективі [7, с. 937]; «*Диктують, розміри й слова, І норми, й форми, й тези. Їм, Практичним, мудрим та тверезим, Видніше, бач. Та чорта з два!*» [4, с. 83]. Див. *чорта з два*, *вульг.* Уживається для вираження заперечення, незгоди і т. ін.; не буде так, не вийде так; ні за яких обставин [7, с. 955].

Отже, аналіз лексики і фразеології збірки Івана Світличного «У мене – тільки слово» свідчить про експресивність, емоційність та гостроту його поетичного слова, у якому помітне місце займають лексико-фразеологічні засоби розмовного характеру, що надають текстові виразності і створюють яскраву оцінність. Уважаємо перспективним лінгвостилістичне дослідження не тільки поетичного, але й публіцистичного та літературно-критичного доробку Івана Світличного.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Єрмоленко С. Я.** Експресивність / С. Я. Єрмоленко // Українська мова: енциклопедія / [редкол.: Русанівський В. М. (співголова), Тараненко О. О. (співголова), Зяблюк М. П. та ін.]. – [2 вид., випр. і доп.]. – К.: Укр. енцикл., 2004. – С. 170–171.
2. **Кудряшова М. В.** Поетичний словник українських неокласиків: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук / М. В. Кудряшова. – Х., 2000. – 18 с.
3. **Півень В. Ф.** Знаковість як ознака культури мови Івана Світличного / В. Ф. Півень // Дослідження з лексикології і граматики української мови: зб. наук. праць. – 2010. – Вип. 9. – С. 250–257.
4. **Світличний І.** У мене – тільки слово / І. Світличний. – Х.: Фоліо, 1994. – 431 с.
5. **Словник української мови:** в 11 т. / [редкол.: І. К. Білодід (голов. ред.) та ін.]. – К.: Наук. думка, 1970–1980.
6. **Ставицька Л.** Короткий словник жаргонної лексики української мови: містить понад 3200 слів і 650 стійких словосполучень / Л. Ставицька. – К.: Критика, 2003. – 336 с.
7. **Фразеологічний словник української мови:** в 2 кн. / [уклад.: В. М. Білоноженко та ін.]. – К.: Наук. думка, 1993. – 984 с.

Надійшла до редколегії 07.02.2013